ԳԼՈՒԽ ՏԱՍՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՆՈՐ ՎԵՐԵԼՔԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ (1910—1914)

1. ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

XX դարի սկզբին ճգնաժամ ապրող Ռուսաստանի տնտեսության մեջ 1909—1910 թվականներից Նկատելի աշխուժություն սկսվեց։ Առանձնապես արագ զարգացավ երկրի ծանր արդյունաբերությունը։ 1909—1913 թթ. չուգունի արտադրությունն աճեց 66 տոկոսով, պողպատինը՝ 68, քարածխինը՝ 40, իսկ ամբողջ արդյունաբերության արտադրանքը՝ 50 տոկոսով։ Ընդարձակվեց նաև երկաթուղային ցանցը։ Միայն երեք տարվա ընթացքում (1910—1913) կառուցվեց 3200 կմ երկաթուղային ճանապարհ, որը նոր թափ հաղորդեց ապրանքաշրջանառությանը։ Երկրի արդյունաբերության մեջ գնալով աճեց մոնոպոլիստական միավորումների թիվը և 1905 թ. 30-ից նրանց քանակը 1913 թ. հասավ 230-ի։

Զարգացում ապրեց գյուղատնտեսությունը, ավելի ներքաշվելով շուկայական հարաբերությունների մեջ։ 1909—1913 թթ. ընթացքում Ռուսաստանից միջին հաշվով տարեկան արտահանվում էր 12 միլիոն տոննա հացահատիկ։ Գյուղատնտեսության մեջ զգալիորեն ավելացավ նաև օգտագործվող մեքենաների քանակը։

Տնտեսական առաջընթացն ակնբախ էր նաև Անդրկովկասում։ Վրաստանում ու Ադրբեջանում զարգացավ լեռնահանքային արդյունաբերությունը, բացվեցին մի շարք արդյունաբերական ձեռնարկություններ, որի շնորհիվ աճեց պրոլետարիատի թվաքանակը. առաջացիմեց նաև գյուղատնտեսությունը և ավելի խորը ներքաշվեց շուկայական հարաբերությունների ոլորտը։

Նկատելի տեղաշարժեր կատարվեցին նաև Արևելյան Հայաստանի տնտեսության մեջ։ 1910—1913 թթ. պղնձի արտադրությունը 278271 փթից հասավ 371411 փթի[1]։ Պղնձից բացի, հանքանյութի մշակության ժամանակ ստացվում էր արծաթ, կապար, ծծմբաթթու և նույնիսկ ոսկի. վերջինս ստանում էին բացառապես ֆրանսիացիները՝ էլեկտրոլիզի միջոցով։

Հայաստանում լեռնարդյունաբերության կարևոր ճյուղերից էր ազի արդյունաբերությունը։ Ազը առաքվում էր ոչ միայն Վրաստան ու Ադրբեջան, այլև Թուրքիա։ Բացառությամբ Սուստինի աղահանքի, մյուսները պետական

---

[1] *Տե՛ս* «Кавказский календарь на 1910 г.», ч. IV, стр. 561—562, 1913 г., ч. IV, стр. 388—390.

էին՝ վարձակալության տրված կապիտալիստ Ջանփոլադյաններին։ Հետագայում նրանց կողքին երևացին նոր վարձակալներ՝ հանձին Սելլանովի, Փրիդոնյանի և Բրոդսկու։ 1910 թ. Երևանի նահանգի և Կարսի մարզի հանքերից արտադրվել է 1436881 փութ աղ[2]։ 1912—1913 թվականներին արտադրանքը որոշ չափով նվազում է։ Շուկայի սահմանափակ պահանջները խոչընդոտում էին աղի արտադրության արագ զարգացմանը։ «Կովկասյան օրացույցի» տվյալների համաձայն 1910 թ. Հայաստանում աղի արդյունաբերության մեջ աշխատում էր 126 մարդ[3]։ 1914 թ. արդյունաբերության այդ ճյուղում զգալի աշխուժացում է նկատվում։

Լեռնային արդյունաբերությունից հետո իր տեսակարար կշռով երկրորդ տեղն էր բռնում սպիրտի, կոնյակի արդյունաբերությունը, որը կենտրոնացած էր գլխավորապես Երևանում և մասամբ էլ Նահանգում։ Արտադրության այս ճյուղի զարգացումը կապված էր խաղողագործության հետ։ 1910 թ. Երևանի նահանգում եղած 9742 դեսյատին այգուց խաղողի բերքը եղել է 4.759.970 փ., որից ստացվել է 2.725.5 հազար դույլ գինի և 9.979,7 հազար աստիճան խաղողի սպիրտ։ Կոնյակային սպիրտ, որ արտադրվում էր Նահանգում գտնվող մեծ ու փոքր 13 գործարանում, ստացվել է 4.166.663 աստիճան։ Ամբողջ Անդրկովկասում նույն տարում արտադրվել է 4.799.463 աստիճան կոնյակային սպիրտ[4]։

1913 թ. կոնյակային սպիրտի արտադրությունը Անդրկովկասում գործող 24 գործարաններից կազմել է 8.517.248 աստիճան, որից Երևանի Նահանգում միայն ստացվել է 6.738.626 աստիճան, նույն տարում Անդրկովկասում գործող 11 ռեկտիֆիկացիոն (կրկնաթորիչ) գործարաններում ստացվել է 24.945 աստիճան անջուր (մաքուր) սպիրտ, որից Հայաստանի երեք գործարաններում՝ 6.145.6-ը աստիճան[5]։

1913 թ. Հայաստանում ստացվեց 5.336.700 փութ խաղող, մեկ դեսյատինից՝ 350 փութ։ Նախապատերազմյան տարիներին մեկ դեսյատինից բերքատվությունը միջին հաշվով հասնում էր 270—280 փթի։

Արևելյան Հայաստանի կոնյակի արտադրությունը շարունակում էր մնալ հիմնականում Շուստովի ձեռքին։ Նրա գործարանների կոնյակը, որ երբեմն «Արարատ» մակնիշով էր վաճառահանվում, մրցությունից դուրս էր։

Հայաստանի սպիրտը և կոնյակը արտահանվում էին Պետերբուրգ, Մոսկվա, Վարշավա, Կուրսկ, Ռիգա, Բաթում, Թիֆլիս, Բաքու, Ելիսավետպոլ, ինչպես նաև Պարսկաստան։ Սպիրտի և կոնյակի արտադրությամբ Հայաստանը ամոթալի դիրքեր գրավելով ռուսական շուկաներում, մասնակցում էր համաշխարհային ապրանքաշրջանառությանը։ Կոնյակը, կոնյակային սպիրտը ստացվում էր միայն բարձրորակ գինուց՝ բացառապես գործարանային մշակության եղանակներով։

Շարունակվում էր նաև բամբակագործության զարգացումը։ 1910 թ. Երևանի նահանգում ստացվել է ամերիկյան տեսակի 325.854 փ., կարակող տե-

---

2 Տե՛ս «Кавказский календарь на 1910 г.», ч. IV, стр. 567—562, 1912 г., ч. IV, стр. 296, 1913 г., ч. IV, стр. 401, 1914 г., ч. IV, стр. 217—219, 1915 г., ч. IV, стр. 236.

3 Տե՛ս «Кавказский календарь на 1912 г.», ч. IV, стр. 296, 1913 г., ч. IV, стр. 401.

4 Տե՛ս «Кавказский календарь на 1912 г.», ч. IV, стр. 261—262.

5 Տե՛ս «Кавказский календарь на 1913 г.», ч. IV, стр. 317—318.

սակի՝ 35.740 փ., ընդամենը 361.594 փ. բամբակ[6]։ Մեկ դեսյատինից ստացվում էր մոտավորապես 16 փութ ամերիկյան տեսակի բամբակ, որի մեկ փթի արժեքը 14 ռուբլի էր, կարակող տեսակի մեկ փթինը՝ 10—12 ռուբլի։ 1912 թ. Երևանի նահանգում ցանվել է 23.145 դեսյատին բամբակ, որից ստացվել է ամերիկյան տեսակի 426.249 փ., կարակող տեսակի՝ 41.403 փ., ընդամենը 467.652 փ.[7]։ 1913 թ. հավաքվել է 613.000 փ.։ Ամբողջ Անդրկովկասում բամբակ ստացվել էր 1.793.000 փ.։ 1914 թ. Երևանի նահանգում բամբակ մթերվել է 700.000 փ.։ Անդրկովկասյան բամբակի հիմնական սպառողը դարձյալ ռուսական շուկան էր։

Պատերազմի նախօրյակին Երևանի նահանգում կար բամբակի մամլման 19 սարք(պրես), յուրաքանչյուրը 10—60 հազար փութ արտադրողականությամբ։ Այդ տարիներին Երևանի նահանգի բամբակագործական կարևոր ձեռնարկությունները պատկանում էին Եղիազարովին, Գևորգյան և Աֆրիկով եղբայրներին, Հաջի Իրզա Կյալամովին և այլոց։

Ինչպես ողջ Անդրկովկասում, այնպես էլ Երևանի նահանգում գործող բամբակազտիչ ձեռնարկություններից ոչ բոլորն էին գործարանային բնույթի։ Նրանց մեծ մասը աշխատում էր նավթի այրման, ջրի, ձիու ուժով։ Իրենց պարզունակ կառուցվածքով, ցածր արտադրողականությամբ, սպասարկող փոքր անձնակազմով դրանք մանրապրանքային տիպի ձեռնարկություններ էին։ Անհամեմատ մոտ էին գործարանային ձեռնարկություններին գոլորշու ուժով աշխատող բամբակազտիչ ձեռնարկությունները։

1912 թ. Երևանի նահանգում կար նավթով աշխատող 108, գոլորշիով՝ 33, ջրով՝ 153, ձիու ուժով՝ 24, ընդամենը 328 բամբակազտիչ ձեռնարկություն, որոնց արտադրանքը կազմում էր 429.789 փութ[8]։

XX դարի սկզբներին Հայաստանում կային տասնյակ մետաքսափաթթման և մետաքսագործական ֆաբրիկաներ ու տնայնագործական արհեստանոցներ։ Ղափանի մետաքսափաթթման ձեռնարկությունում սեզոնային աշխատանքի էր ընդունվում մինչև 170 մարդ։ Այդ ֆաբրիկայի կոկոն փաթթող 40 գազգահներն արտադրում էին օրեկան մեկ փութ մետաքս։ Այստեղ վերամշակվում էր նաև Պարսկաստանից բերված հումքը[9]։

Հայաստանի քաղաքներում և գյուղերում կային հարյուրավոր մանր ու միջին արհեստանոցներ ու տնայնագործական ձեռնարկություններ։ 1908 թ. Երևանի նահանգում եղել է այդպիսի 3183 «ֆաբրիկա-գործարան» 1.749.951 ռ. դրամական շրջանառությամբ և 6632 բանվորներով, իսկ 1910 թ.՝ 3642 ձեռնարկություն, 2.224.367 ռ. շրջանառությամբ, 10.306 բանվորով[10]։

Ֆեոդալական հարաբերությունների բայքայման, գյուղացիության հողագործությունից կտրվելու ու արդյունաբերությանը հարելու պրոցեսները նպաստում էին քաղաքների զարգացմանը և քաղաքային բնակչության աճին, որն արտահայտվում է հետևյալ թվերով[11]։

---

6 Տե՛ս «Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г.», ч. IV, стр. 4.

7 Տե՛ս նույն տեղում, 1914 г., ч. IV, стр. 5, 6, 189.

8 Տե՛ս «Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г.», ч. III, стр. 186—190.

9 Տե՛ս *В. А. Дарьян*, Шелковая промышленность Армянской ССР, Ереван, 1956, стр. 159.

10 Տե՛ս «Памятная книжка Эриванской губернии на 1912 г.», ч. IV, список № 4.

11 Տե՛ս «Кавказский календарь на 1899 г.», отд. стат., стр. 35, 36, 39, на 1912 г., отд. стат., стр. 237, 243, 244, на 1915 г., отд. стат., стр. 253, 257.

Վայրերը	1886 թ.	1897 թ.	1910 թ.	1914 թ.
Երևան	14.738 մարդ	29.033	32.369	29.366
Ալեքսանդրապոլ .	24.230 »	32.018	34.603	51.316
Կարս	3.939 »	20.891	35.732	30.086
Նոր Բայազետ . .	7.488 »	8.507	10.421	13.290

XX դ. սկզբներից սաստկացող սակավահողության պատճառով գյուղացիության արտահոսքը ընդունեց մասսայական բնույթ։ Գյուղացիները գնում էին թե՛ ժամանակավորապես, թե՛ ընդհանրապես, կտրվելով հողագործությունից ընդմիշտ։ Ընդ որում վերջիններիս թիվը հետզհետե ավելանում էր։

1912 թ. Երևանի նահանգի միայն չորս՝ Ալեքսանդրապոլի, Նոր Բայազետի, Էջմիածնի և Երևանի գավառներից արտագնացության էր մեկնել 14.830 մարդ, որից 890-ը՝ արտասահման, 1913 թ. նույն վայրերից մեկնել էր 23.492 մարդ, որից 1927-ը՝ արտասահման[12]։ Ժամանակի հայկական մամուլը ողբ էր բարձրացնում՝ նահապետական գյուղի քայքայումը տեսնելով։

«Ո՞ւր բարով այդպես,— գյուղացիներին է դիմում վշտահար հայ մտավորականը,— ո՞ւր ես թողել հողդ ու ջուրդ, հանդդ ու արտդ, բախտդ ու այգիդ և պանդուխտի մախաղը մեջքիդ կապած, գավազանը ձեռքիդ՝ վազում հայ գյուղացի...

Միթե դու կարծում ես, թե հեռուն, այնտեղ սարերի և ծովերի ետևում մեծ-մեծ քաղաքների ու գործարանների մեջ ոսկին ու արծաթը փռած են ու դու գնալով այնտեղ փեշով պիտի հավաքես...

Դարձեք այդ կորստաբեր ճանապարհից»[13]։

Սակայն որքան էլ «կորստաբեր» լիներ արտագնացությունը, ֆեոդալական մնացուկների վրա հանգչող գյուղացիական տնտեսությունների քայքայումը, հասարակության զարգացման ճանապարհին, առաջադիմական քայլ էր։ «Բնակչությանը հողագործությունից դեպի քաղաքները գրավելու նման՝ ոչ-հողագործական արտագնացությունը պրոգրեսիվ երևույթ է ներկայացնում իրենից,— գրում է Վ. Ի. Լենինը,— Նա պոկում է բնակչությանը հեռավոր, հետամնաց պատմության կողմից մոռացված խուլ անկյուններից և ներգրավում է նրան արդի հասարակական կյանքի հորձանուտի մեջ»[14]։

Գյուղացիների քայքայման ցուցանիշ էր նաև նրանց անասունների գլխաքանակի անկումը։ Իսկ ծանր հարկերը, որոնք հաճախ կլանում էին տնտեսության ընդհանուր եկամուտների մեծ մասը և բնական պատահարները՝ սովը, երաշտը, անբերրիությունը՝ որպես պատուհաս, մշտապես կախված լինելով գյուղացիների գլխին, աղքատության դուռն էին հասցնում նրանց։

Հայաստանում ոռոգելի հողերը մեծ տարածություններ չէին գրավում, որի հետևանքով և գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությունը խիստ ցածր էր։ Տնտեսության ինտենսիվ զարգացմանն զգալիորեն խոչընդոտում էր նաև հողի շատ բարձր վարձագինը, որի պատճառով էլ հողամշակությունը տար-

12 Տե՛ս *П. Абелян*, Население Армении, народное хозяйство Закавказья, № 17—18, Тифлис, 1929, стр. 106.

13 «Մշակ», 1912, № 80։

14 Վ. Ի. Լենին, Երկ., հ. 3, էջ 731։

վում էր գերազանցապես պապենական եղանակներով, ուստի բնորոշ է, որ Հայաստանում երկրագործության մեջ XX դարի սկզբին կատարելագործված գործիքներն իրենց քանակով բացարձակապես զիջում էին պարզունակ արտադրողական միջոցներին։ Այսպես, 1909 թ. Կարսի մարզում օգտագործվում էր 18500 արոր և ընդամենը՝ 2472 երկաթե գութան, իսկ Երևանի նահանգում 1912 թ.՝ 62800 արոր և 6532 երկաթե գութան[15]։

Կովկասում, այդ թվում և Հայաստանում, հարկային լուծն ու ֆեոդալական պարտությունները ավելի ծանր էին, քան ռուսական նահանգներում։ Երևանի նահանգում պետական հողային հարկը, բահրա-տուրքը, զեմստվոյին տուրքը 1910 թ. կազմել է 977.9 հազար ռուբլի, 1913 թ.՝ 1177,0 հազար ռուբլի։ Երևանի նահանգի բնակչությունից գանձվող բոլոր տեսակի հարկերի ու տուրքերի գումարը 1913 թ. մոտ երկու միլիոն ռուբլու է հասել, Կարսի մարզից գանձվող գումարը՝ մեկ միլիոն ռուբլու։

Ցարական կառավարությունը ողջ Կովկասից գանձում էր տարեկան 14—15 միլիոն ռուբլու հարկ, իսկ տեղում կատարվող ծախսերը պետական գանձարանին նստում էր մոտավորապես 28—30 միլիոն ռուբլի։ Այս թվացող տարբերությունը ցարական կառավարության ռեակցիոն գործիչներին առիթ էր տալիս ամենուրեք հայտարարելու և աղմկելու Կովկասյան երկրամասը՝ Ռուսաստանի վրա թանկ նստելու մասին։ Իրականում Կովկասից ստացվող եկամուտները մի քանի անգամ գերազանցում էին տեղում կատարված ծախսերը։ Երկրամասից ստացվող ուղղակի և անուղղակի հարկերը և պետական այլ հասույթները, այդ թվում նավթահանքերից, պղնձի, մարգանեցի հանույթից ստացվածը կազմում էր տարեկան 120—125 միլիոն ռուբլի[16]։

Ռուսական առաջին հեղափոխությունից հետո Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը, նկատելով երկրամասի տնտեսական և հասարակական զարգացման հասունացած պահանջներից, հարց հարուցեց Անդրկովկասում տեղական ինքնավարության մարմիններ՝ զեմստվոներ մտցնելու մասին, 1907 թ. փոխարքան Նիկոլայ II-ին ներկայացրած իր «ամենահնազանդ զեկուցագրում» առաջարկում էր Անդրկովկասի համար հաստատել տալ ինքնավարության բառաստիճան սիստեմ՝ հիմնված ընտրական սկզբունքի վրա։ Ըստ որում ինքնավարության առաջին և ստորին օղակը գյուղական հասարակության ժողովն էր լինելու, որին հաջորդելու էր տեղամասային զեմստվոն։ Հաջորդ օղակը գավառային զեմստվոն էր, որից հետո գալիս էր Անդրկովկասյան ընդհանուր զեմստվոն։ Սակայն Պետական խորհուրդը, որին ներկայացվեց Վորոնցով-Դաշկովի նախագիծը՝ սարսափած անդրկովկասյան ժողովուրդների սեպարատիստական տենդենցների խրտվիլակից, մերժեց այն։ Հետագայում ևս Անդրկովկասում զեմստվո մտցնելու մի շարք պահանջներ և նախագծեր ներկայացվեցին պետական դումաներում, սակայն դրանք այնպես էլ կառավարական հաստատման չհասան[17]։

Ինչպես XIX դ. վերջին, այնպես էլ XX դ. սկզբին Հայաստանում շարունակում էր գերիշխել համայնական հողատիրությունը, որը, հարկավ, չէր կան-

---

15 Տե՛ս Մ. Հ. Ալանեց, Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը և հայ տնտեսագիտական միտքը XX դ. սկզբին, էջ 145։

16 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 100։

17 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16—18։

խում գյուղացիության հետագա հողազրկության պրոցեսը։ Հայաստանի գյուղացիության ավելի քան 4 տոկոսը բոլորովին հող չուներ։

Ցարական կառավարությունը, ելնելով իր գաղութատիրական շահերից, շարունակում էր Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներից Անդրկովկաս, այդ թվում և Հայաստան, վերաբնակիչների փոխադրելու քաղաքականությունը։ Կառավարությունն անտեսում էր այն փաստը, որ տեղական բնակչությունը տառապում էր սակավահողությունից։ Այս քաղաքականության հետևանքով արդեն 1914 թ. Կարսի մարզում հաստատվեցին 3112, Ղազախի և Զանգեզուրի գավառներում՝ 236 շուչ վերաբնակիչներ։ Նույն թվականին իշխանությունները մտադրվում էին Ռուսաստանի ներքին նահանգներից Երևանի նահանգ տեղափոխել ևս 2496 մարդ[18]։

Գյուղացիների քայքայմանն զգալի չափով նպաստում էր նաև կառավարության ագրարային քաղաքականությունը, որը հիմնականում ստոլիպինյան ռեֆորմների ուղղությամբ էր զարգանում։ Կովկասյան վարչությունն ընդառաջելով ստոլիպինյան ագրարային քաղաքականությանը, ամեն կերպ աջակցում էր կուլակության զարգացմանը։ «ժամանակավոր բնակվողներին» մեջ փոքր տոկոս կազմող կուլակային ուռճացած տարրերին արտոնություններ շնորհելով փոխարքայության հողագործական մարմինները նրանց դարձնում էին հողատերեր և ճանաչում վերջիններիս իրավասությունը զանազան ճանապարհներով ձեռք բերած հողերի նկատմամբ։ Կուլակության հետագա տնտեսական հզորացման, գյուղատնտեսությունը կապիտալիստական ուղիով տանելու նպատակին էր ծառայում նաև պետական գյուղացիական հողային բանկի մասը վարկի հիմնարկությունների ստեղծումն Անդրկովկասում և Հայաստանում։

1909 թ. փետրվարին Կովկասի փոխարքայությունն օրենքի նախագիծ մշակեց Անդրկովկասի կալվածատիրական, ինչպես նաև էջմիածնապատկան գյուղացիների «ժամանակավոր» պարտավորյալ, կախյալ հարաբերությունների վերացման մասին։ Մինչև 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ը ցարի կողմից որպես օրենք հաստատվելը, այն քննարկման ենթարկվեց պետական աստիճանավորների ու կալվածատիրության ներկայացուցիչների կողմից, սակայն հաստատվեց այն շատ աննշան փոփոխություններով, հիմնականում սկզբնական ձևով, որ 1909 թ. նախատեսել էր փոխարքան[19]։

1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքով, որը կոչվում էր «Թիֆլիսի, Քութայիսի, Երևանի, Ելիսավետպոլի, Բաքվի նահանգների ժամանակավոր պարտավորյալ, կախյալ գյուղացիների՝ կալվածատերերի նկատմամբ ունեցած հարաբերությունները դադարեցնելու և պետության օժանդակությամբ հողաբաժինները պարտադիր կերպով ետ գնելու մասին», որոշվում էր 1913 թ. հունվարի 1-ից գյուղացիներին պարտադրել ետ գնելու իրենց հողերը որպես մասնավոր սեփականություն։ Օրենքը վերաբերվում էր նաև էջմիածնի վանքապատկան հինգ գյուղերին (Վաղարշապատ, Օշական, Մաստարա, Եղվարդ և Մուղնի) և նրանց բնակիչներին ազատում վանքին տրվող գանձումներից։ Անշուշտ պետությունն առաջին հերթին շահագրգռված էր կալվածատերերի շա-

---

18 Տե՛ս А. С. Амбарян. Նշված աշխ., էջ 139—141։

19 Տե՛ս Մ. Ա. Խաչատրյան. Արևելյան Հայաստանի ագրարային հարաբերությունների պատմությունից XIX դ. վերջ և XX դ. սկիզբ, Երևան, 1974, էջ 151—153։

հերի պաշտպանությամբ, ուստի և գանձարանից հողի գինը տրվում էր միանվագ. իսկ էջմիածնի վանքին՝ տասը տարվա ընթացքում՝ տարեկան 21 հազար ռուբլի[20]։ Նոր օրենքով, 1913 թ. հունվարի 1-ից մինչև գյուղի հողաբաժինների ստացման արձանագրության վերջնական հաստատումը, կալվածատերերը պետական գանձարանից պետք է ստանային իրենց հասանելիք գումարի $4^{1}/_{2}$ տոկոսը, իսկ հետագայում՝ ամբողջ գումարը։

1913 թ. հունվարի 1-ից գյուղացիները դադարեցնելու էին դրամով կամ բնամթերքով բահրայի վճարումը կալվածատիրոջը և հաշտարար միջնորդի կողմից կազմված նախնական հաշիվների հիման վրա վճարելու էին ստացման գումարը պետությանը[21]։ Պետական այդ «օժանդակությունը» գյուղացիները փոխհատուցելու էին 56, 41 և 28 տարիների ընթացքում, նայած թե որ գյուղի համար ինչպիսի ժամկետ էր սահմանվում համայնքի կողմից պարտքերը մարելու համար։ 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքով Երևանի նահանգում փրկագնման ենթակա հողերը կազմում էին 131121 դեսյատին և գնահատվում էին 5384336 ռուբլի, իսկ էջմիածնապատկան գյուղերում, ինչպես նաև Լոռու, Զանգեզուրի ու Ղազախի հայկական շրջաններում եղածի հետ միասին փրկագընվող ընդհանուր հողատարածությունը Հայաստանում կազմում էր 184202 դեսյատին, որի դրամական արժեքը հաշվվում էր 6993922 ռուբլի[22]։ Սակայն պետությունը կալվածատերերին վճարած փրկագումարի դիմաց գյուղացիներից ստանալու էր ոչ միայն հողի գինը, այլև բաց թողած վարկի յուրաքանչյուր ռուբլու դիմաց տոկոսներ՝ 56 տարվա ժամկետի համար 4,5 կոպեկ, 41 տարվա համար՝ 5 կոպեկ և 26 տարվա համար՝ 6 կոպեկ, որը տասնյակ տարիների ընթացքում աստիճանաբար ավելանալով կազմելու էր հսկայական մի գումար։

Այս բոլորից բխում է, որ 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի ռեֆորմը պետության կողմից՝ հօգուտ կալվածատերերի, գյուղացիության օրինականացված անխիղճ կողոպուտ էր և միաժամանակ շատ թերի բուրժուական բարենորոգում, որը նպատակ ուներ մշտապես դժգոհ և ալեկոծվող գյուղական բնակչության մեջ, հանձին ունևոր շերտերի, սոցիալական հենարան գտնել։

1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքը, չնայած իր խիստ կալվածատիրական սահմանափակվածությանը, որոշ չափով օժանդակեց գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիզմի զարգացմանը։ Այս տեսակետից կարևոր նշանակություն ուներ այն հանգամանքը, որ պարտադիր նատուրալ բահրայի վերացման հետևանքով մեծանում էր գյուղացիության շահագրգռվածությունը գյուղատնտեսության արտադրողականությունը բարձրացնելու գործում։ Այժմ նախկինում ձևականորեն կախյալ հարաբերությունների մեջ գտնվող անհատական կուլակային տնտեսությունների համար ավելի մեծ հնարավորություններ էին ստեղծվում գյուղատնտեսության մեջ միջոցներ ներդնելու, ռացիոնալ-ապրանքային տնտեսություն վարելու։ Կալվածատերերին տրվող նատուրալ բահրայից պետությանը տրվող դրամական վճարումներին անցնելը ևս զարկ էր տալիս ապրանքադրամական հարաբերությունների հետագա զարգացմանը գյուղում։

---

20 Տե՛ս Օ. Մ. Հովհաննիսյան, Ագրարային հարցը Երևանի նախկին նահանգում, XIX դարի վերջին, XX դարի սկզբին, Երևան, 1949, էջ 115—117։

21 Տե՛ս Մ. Ա. Խոնդկարյան, նշված աշխ., էջ 160—161։

22 Տե՛ս Մ. Հ. Ադոնց, նշված աշխ., էջ 86—89։

Ինչպես ստոլիպինյան ագրարային քաղաքականության այլ միջոցառումները, այնպես էլ 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքը չտվեց այն արդյունքները, ինչ նախատեսել էր ցարիզմը։ Նախ շատ սահմանափակ տարածում ուներ օրենքը և հետո գյուղացիների տնտեսական ուժերից վեր էր ետգնման բարձր վճարումներ կատարելը։ Արտադրողական ուժերի զարգացմանը շատ էին խանգարում նաև պետական գյուղացիներին հողի սեփականատեր չճանաչելը, պետական ծանր հարկերը և, որ ամենագլխավորն է՝ պահպանվում էր ճորտատիրության և աշխատավճարումների ամենահիմնական բազան՝ կալվածատիրական հողատիրությունը[23]։

2. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԲԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ։ ՉՈՐՐՈՐԴ ՊԵՏԱԿԱՆ ԴՈՒՄԱՆ

Ռուսական առաջին հեղափոխության, նրան հաջորդած ռեակցիայի, ապա հեղափոխական նոր վերելքի տարիները քննության ժամանակաշրջան հանդիսացան ոչ միայն համառուսաստանյան պրոլետարիատի և աշխատավոր գյուղացիության ու նրանց շահերն արտահայտող բոլշևիկների կուսակցության, այլև բուրժուական, մանր-բուրժուական կուսակցությունների և կազմակերպությունների համար։

Ցարական իշխանությունները Նովոչերկասկ քաղաքում դաշնակցականների դեմ սկսած դատական նախաքննությունը փորձեցին օգտագործել ողջ հայ մտավորականությանը «սեպարատիզմի» մեջ մեղադրելու համար։ Դաշնակցականների «գործի» կապակցությամբ ծագած աղմուկը, որ տևեց մի քանի տարի, հարմար առիթ էր ժողովուրդների ուշադրությունը սոցիալական խնդիրներից շեղելու համար։

«Դաշնակցության գործի» բուն քննությունն սկսվեց Պետերբուրգում Սենատի դատական ատյանում 1912 թ. հունվարի 17-ին։ Մեղադրանքը՝ «հեղափոխական» գործունեության և իշխանության մի շարք ներկայացուցիչների սպանության համար ներկայացվում էր քրեական օրենսգրքի 102 հոդվածով։ Մեղադրվող 159 մարդուց 9-ը բացակայում էին, 2-ը մահացել էին բանտում։ Մեղադրյալների մեջ կային մի խումբ աչքի ընկնող դաշնակցական գործիչներ, շարքային դաշնակցականներ և անկուսակցական մարդիկ, ի շարս որոնց հայտնի հայ կապիտալիստներ Ա. Մելիք-Ազարյանը, Շապոշնիկյանը, Գենջոզյանը և ուրիշներ։

Դաշնակցականների հետ մեղադրյալի աթոռին նստած անկուսակցականների, այդ թվում մի երկու հայ կապիտալիստի առկայությունը պետք է բացատրել մի կողմից կեղծ փաստարկների հիման վրա կազմված դատական նախաքննությամբ, մյուս կողմից ցարական իշխանությունների միտումով՝ համահայկական բնույթ տալու դատավարությանը։ Այդ չի նշանակում, իհարկե, որ կապիտալիստների մեջ չեն կարող լինել ահի կամ շահի նկատառումներով դաշնակցականներին գումարներ տրամադրող, կամ նրանց համակրող հայ հարուստներ։ Հենց այդ հարուստների ահաբեկված ազգականներն էին, որ իրենց քակների բերանները լայն բաց էին արել և պաշտպանության հրավիրել ռուսական իրավաբանության ամենանշանավոր դեմքերին,

23 Տե՛ս Մ. Ա. Խաչիկյան, նշված աշխ., էջ 169—171։